

Pouczająca historia Mazowsza

Mazowsze leży w sercu Polski, ale jego dzieje są mało obecne w powszechnej świadomości Polaków. Początki osadnictwa i naszej państwowości kojarzymy z Ziemią Gnieźnieńską oraz Wzgórzem Wawelskim w Krakowie. Tylko nieliczni wskazują na Płock jako ważny ośrodek władzy królewskiej w Polsce. Warto pamiętać, że Mazowsze było centralną dzielnicą państwa zanim powstała Warszawa.

W nieco innym świetle trzeba też widzieć rolę książąt mazowieckich w naszej historii. Dotyczy to zwłaszcza Konrada I, który sprowadził do Ziemi Chełmińskiej, gdyż panował również na Kujawach, Zakon Rycerski Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Ich zadaniem miała być walka z pogańskimi Prusami. Niestety Krzyżacy prowadzili również walkę z Polską, chcąc zdobyć jak największe obszary. Opanowując podstępnie Gdańsk zagrozili najbardziej żywotnym interesom Polski ograniczając jej możliwości handlowe ze światem. Należy jednak przyznać, że byli dość wiernym sojusznikiem Mazowsza. Były też inne pozytywne skutki obecności krzyżackiej. Ich działalność sprzyjała wprowadzeniu lepszej organizacji państwowej, nowoczesnego prawa i nowych technik budowlanych. Powstrzymywali też nie tylko najazdy pruskie, ale postawili również tamę ekspansji żywiołu ruskiego na tereny Podlasia i wschodniej Polski.

Gdyby nie istniało zagrożenie krzyżackie nie byłoby najprawdopodobniej Unii Polsko-Litewskiej i zjednoczenia pod jednym berłem wrogich sąsiadów.

Historyczne odrębności Mazowsza znajdują odbicie w jego zabytkach i kulturze. Aby to zrozumieć musimy trafnie odczytać i dobrze poznać dzieje regionu i jego mieszkańców, dzielnych rycerzy, zubożałej szlachty, dumnych i zawsze wolnych Kurpiów, patriotycznego mieszczaństwa i innych równie interesujących mieszkańców Mazowsza.

Mazowsze prasłowiańskie

Ziemie środkowej Wisły, między Bugiem i Narwią a Pilicą, Wartą i Notecią zamieszkiwały jedne z najstarszych plemion słowiańskich. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić w jakim stopniu wywodzili się oni z dawnych plemion prasłowiańskich zajmujących prawdopodobnie od ok. VI w. p.n.e. rozległe tereny między Dniestrem, Dunajem a Bałtykiem. Historyk grecki Herodot żyjący między 485 r. a 425 r. przed Chrystusem pisał o Neurach mieszkających na południowym zachodzie państwa Scytów. Czy byli to Prasłowianie? Biorąc pod uwagę takie nazwy geograficzne jak: Narew, Nur, Nurzec, uczeni skłonni są lokalizować ten lud na terenach północno-wschodniego Mazowsza i Podlasia. Następne plemiona prasłowiańskie pojawiły się w tym samym okresie lub nieco później. Były to na Południu plemiona Sklawinów i Antów, a na Północy Wenedów.

Ślady najstarszego osadnictwa na Mazowszu archeolodzy odkryli nad rzeką Świder w okolicach Otwocka. Są one starsze od prasłowiańskich osad o kilka tysięcy lat, gdyż datowane są na XIV–VIII w. p.n.e. W 1961 r. znaleziono w Warszawie na osiedlu Grochów czaszkę dziewczynki z ok. 6500 lat p.n.e. Jeden z najstarszych grobów człowieka odnalezionych na terenie Polski odkryto we wsi Janisławice koło Skierniewic. Został on założony w mezolicie, środkowej epoce kamienia ok. 6000–4500 lat p.n.e. Był to grób łowcy zwierząt. Znalezione przy nim narzędzia liczą ok. 7500 lat.

Z tego okresu datuje się też cenne znalezisko z okolic Ostrołęki. W 1971 r. uczeń miejscowego Technikum Elektrycznego przesłał do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie „coś co przypominało mu kość podobną kształtem do szydła”. Znalazł ją nad brzegiem Narwi. Po zbadaniu przez archeologów okazało się, że było to rzeczywiście szydło służące do przekłuwania skór zwierzęcych, wykonane z kości jelenia ok. 8–10 tys. lat temu. W okresie od VI do IV tysiąclecia p.n.e., dokładnie ok. 6400 lat przed Chrystusem napłynęła ze Wschodu ludność kultury janisławickiej. W 1979 r. Czesław Jankowski znalazł w Broku toporek kultowy z rogu wykonany ok. 4 tysiące lat p.n.e. Charakterystyczną cechą tej mezolitycznej kultury były wyroby z kości (toporki z kości tura, noże z kłów dzika, naszyjniki z zębów zwierząt) oraz grzebanie zmarłych w pozycji siedzącej.

Na wschodniej Litwie, zachodniej Białorusi i w północno-wschodniej Polsce powstała u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. kultura niemeńska. Geneza jej powstania związana jest z oddziaływaniem kultury dniprodonieckiej przesuwałcej się ku północnemu zachodowi. Niektórzy archeolodzy sądzą, że kulturę niemeńską wytworzyła miejscowa ludność w końcowym okresie mezolitu. W kulturze dniprodonieckiej ważną rolę odgrywało rybołówstwo i myślistwo. W niektórych jej rejonach występuje udomowione bydło i zaczątki rolnictwa. W najpóźniejszych zespołach kultury niemeńskiej stwierdzono ślady hodowli bydła, koni i świń.¹

¹ Por. *Kultury i ludy dawnej Europy*, pod red. S.K. Kozłowskiego, PWN, Warszawa 1981, s. 81.

Epoka brązu od lat ok. 1700–650 p.n.e. rozpoczęła się na Mazowszu wraz z kulturą trzciniecką (XVI–XII p.n.e.) Na podstawie znalezisk można wyodrębnić grupę mazowiecko-podlaską. W tej epoce największą rolę odegrała jednak kultura łużycka. Wykształciła ona na tym terenie jedną z odmian tzw. wschodniomazowiecko-podlaską od ok. 1000–400 p.n.e. Kultura łużycka zostawiła ślady na wielu stanowiskach, między innymi w Kamionce Nadbużańskiej odnaleziono elementy budowl i wyrobów garncarskich, kowalskich i bursztyniarskich. Kultura łużycka dominująca w epoce brązu uznawana jest przez wielu badaczy za kulturę prasłowiańską. Najbardziej znanym jej ośrodkiem jest Biskupin, na niezbyt odległych Pałukach.

Epoka żelaza ma na Mazowszu bogate ślady swego istnienia. W 1974 r. w Kamieńczyku k. Wyszkowa odkryto cmentarzysko sprzed z tysięcy lat. Archeologowie zbadali prawie 400 grobów składanych tu na przestrzeni ok. 300 lat. Wartość tego odkrycia podkreśla fakt, że groby wraz z wyposażeniem przetrwały do dnia dzisiejszego w stanie prawie nienaruszonym. W grobach znaleziono między innymi niezwykle rzadki tzw. rzymski miecz, zapinki metalowe do szat, wisiorzki szklane i z brązu. Przedmioty te znajdują się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

W okresie od I w. p.n.e. do III w. po narodzeniu Chrystusa w okolicach Pruszkowa, Milanówka i Brwinowa czynny był wielki ośrodek hutniczy, w którym z miejscowej rudy darniowej wyrabiano żelazne miecze, dziryty, żelazne okucia do tarcz i grotty włóczni. W okresie tym pracowało od 100 000 do 150 000 pieców do jednorazowego wytopu żelaza, tzw. dymarek. Broń wykonana w tych okolicach posłużyła tzw. plemionom barbarzyńskim do zniszczenia Rzymu w III w. naszej ery.

W czasie ostatniego tysiąca lat p.n.e. pierwotna, koczownicza ludność przekształca się w stałej ewolucji z myśliwych, rybaków i zbieraczy w prowadzących osiadły tryb życia rolników i pasterzy świń, owiec i bydła. Początek naszej ery, przez ok. 400 lat to okres wpływów rzymskich, związanych między innymi z istnieniem szlaków bursztynowych, które łączyły Cesarstwo Rzymskie z wybrzeżem Bałtyku. Po tym okresie w latach 400–600 n.e. obserwujemy tzw. Wędrowki Ludów zaznaczone między innymi najazdami Hunów w latach ok. 434–454 na ziemię południowej Polski.

Nad środkowym Bugiem ceramika pozwala datować osadę Drohiczyn-Sowa na VI–VIII w., a osadę Drohiczyn-Kozarówka na VII–IX w. Natomiast cmentarzyska w Józefowie k. Otwocka i Nieporęcie pochodzą z VI i VII w.

W VIII i IX w. nad górnym Bugiem żyli Bużanie zwani pierwotnie Wołynianami. Staropodlaskie małe plemię podlegało wpływom plemion mazowieckich, kontaktujących się z Bałtami. Od VI w. naszej ery datuje się okres wczesnego średniowiecza. Już w pierwszym jego okresie między VI a IX w. zaczyna powoli krystalizować się własne oblicze kulturowe ziem Mazowsza i Podlasia. Skonstatujemy fakt, że już w czasach przedhistorycznych teren ten poddany był wpływom ludów z zachodniej i wschodniej Europy. Ta różnorodność wpływów znajduje odbicie w budownictwie, kulturze materialnej i duchowej Mazowsza i Podlasia.

Podanych kilka przykładów istnienia na Mazowszu i Podlasiu śladów kultur pradziejowych dowodzi, iż na tym terenie znajdujemy i możemy zapewne jeszcze znaleźć wiele śladów odległej przeszłości. Widzimy więc, że już kilkanaście tysięcy lat temu istniały tu dogodne warunki do zamieszkiwania ludności prehistorycznej. Przypomnienie tych wydarzeń i miejscowości z nimi związanych jest chyba ważne dla turystów tropiących każdy istotny ślad przeszłości.

Mazowsze i Podlasie w okresie wczesnego średniowiecza

Przejdźmy teraz do krótkiego opisu czasów nam bliższych, historycznych, które poznajemy już nie tylko dzięki wykopaliskom i znaleziskom archeologicznym, ale przede wszystkim dzięki dokumentom pisany.

W IX i X w. ziemie od Narwi po Wieprz zachowały ustrój plemienny. Środkowe Pobuże nie należało w IX i w pierwszej połowie X w. do Księstwa Kijowskiego, jak przypuszczali niektórzy uczeni, ale związane było z plemionami polskimi. Jeszcze przed Mieszkiem I Mazowsze znalazło się w sferze wpływów państwa gnieźnieńskiego.

Powstanie wyodrębnionej dzielnicy mazowieckiej było możliwe w długim procesie, który trwał od IX do końca X stulecia. Za czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego Mazowsze leżało w granicach państwa polskiego, które od północy graniczyło z Prusami, a od wschodu z Rusią Kijowską. Istniejący już wówczas Drohiczyń był miastem granicznym. Do roku 1041 Podlasie wchodziło w skład Mazowsza. Nazwa „Mazowsze” pojawiła się jednak nieco później w XI w. Opisując ziemie polskie z ok. 965 r. Ibrahım ibn Jakub stwierdza, że władca Polski Mieszko sąsiedował na wschodzie z Rusią, co oznacza, że teren Mazowsza przynależał wówczas do państwa gnieźnieńskiego. Potwierdzenie tego zapisu znajdujemy między innymi w budowie grodów typowych dla obszarów Wielkopolski. Na przełomie X i XI w. powstały m.in. grody w Płocku, w okolicach Różana i Łomży. Znany w XI i XII w. szlak handlowy prowadził ze Wschodu przez Brok, Czerwińsk, Płock i Gniezno na Zachód. Jeszcze wcześniej przebiegał przez Mazowsze szlak handlowy łączący Morze Czarne z Bałtykiem.

Bunt Mieciałwa (Masława) – cześnika Mieszka II w latach 1034–1047 – przeciwko centralistycznym dążeniom władcy gnieźnieńskiego spowodował nawrót pogaństwa i napływ na tereny Mazowsza wojów i dostojników rycerskich, którzy nie chcieli uznać władzy zwierzchniej księcia polskiego. Jak pisze historyk napływały do Mieciałwa tłumy rokoszanów. W ciągu 12 lat jego rządów zaczęła kształtować się odrębność Mazowsza.

Trzeba jednak podkreślić, że jednym z najbardziej doniosłych faktów dla Mazowsza było wejście dzielnicy w krąg kultury chrześcijańskiej. Mazowsze najwcześniej mogło się zetknąć z chrześcijaństwem na przełomie 1008–1009 r. Chrystianizacja Mazowsza zintensyfikowała się jednak dopiero po nieudanym

buncie Mieclawa i spacyfikowaniu księstwa przez wojska królewskie. O sile Mazowsza świadczy fakt, że pokonał je Kazimierz Odnowiciel (1016–1058) dopiero przy pomocy wojsk księcia kijowskiego Jarosława Mądrego. Otrzymał on w zamian od króla część Podlasia, które do 1323 r. było pod panowaniem książąt ruskich. Ten okres zależności sprawił, że w wielu miastach Podlasia, jeszcze w okresie przedlokacyjnym, widoczne są wpływy ruskie. Przez całe wieki istniały tu ruskie dzielnice i ruskie typy rynków. W ten sposób granica między Polską a Rusią przesunięta została bliżej stolicy Mazowsza, nad dolny Nurzec.

We wczesnym średniowieczu głównym ośrodkiem Mazowsza był Płock. W II połowie X stulecia Mieszko I wznosił w Płocku, na wysokiej skarpie wiślanej, gród obronny o średnicy zaledwie 50 metrów. W jego obrębie zbudowany został prawdopodobnie piętrowy pałac z kaplicą o wymiarach 17x11,3 m. Za czasów Masława (Mieclawa) również na Wzgórzu Tumskim wzniesiono murowane palatium, a w okresie jeszcze przedromańskim okazała świątynię. Trudno dziś stwierdzić w jakim stopniu nowe budowle wykorzystywały starą substancję. W tych najstarszych zrębach świątyni spoczywają prochy 18 członków rodziny panującej na Mazowszu, w tym dwóch władców Polski – Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego.

Dzięki zbudowaniu przez Ruś grodu w Drohiczyńcu zwiększając się jej wpływ na terenie Podlasia. Mimo to w XI w. mieszkańcy Mazowsza zaczęli kolonizować sąsiednie ziemie na wschodzie, gdyż zamieszkiwane przez nich tereny były względnie przeludnione o czym pisze między innymi Gall Anonim.

Inne źródła podają, że po okresie migracji na północ i północny-wschód Mazowsze było dzielnicą słabo zaludnioną. Krótkotrwałe panowanie Mieclawa, który podobno nie był już poganinem, spowodowało przejściowy nawrót pogaństwa i częściowo zahamowało wpływy chrześcijaństwa. Istniały więc obiektywne przyczyny powolniejszego przenikania nowej wiary do świadomości mieszkańców Mazowsza. Tym można tłumaczyć fakt dłuższego niż w innych dzielnicach utrzymywania obrzędów pogańskich, w tym obrzędów pogrzebowych, które odsłaniają nam wykopaliska archeologiczne.

Na Mazowszu wolniej przebiegały procesy feudalizacyjne, a później słabo rozwijała się kolonizacja na prawie niemieckim (magdeburgskim).

Uposażenie opactwa benedyktynów w Mogilnie w 1064 r. dowodzi, że istniały w XI w. między innymi takie grody mazowieckie, jak: Płock, Wyszogród, Zakroczym, Serock. Dzięki spisom biskupstwa płockiego z ok. 1075 r. wiemy o istnieniu grodów w Brańsku (dziś Brańszczyk), Broku i Świecku. Wtedy też powstała w Płocku kościelna diecezja, która objęła Mazowsze prawobrzeżne, Ziemię Dobrzyńską i Chełmińską².

Z powstaniem biskupstwa łączy się ukształtowanie ośrodka artystycznego na tym terenie. Jego powstanie datuje się od czasów fundatora słynnych, romańskich

² Por. A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, PWN, Warszawa 1994, s. 106–113.

drzwi płockich, biskupa Aleksandra z Malonne (1129–1156). Największa ówczesna budowla sakralna w Polsce. Katedra płocka należąca do grupy romańskich trójnawowych bazylik z transeptem wskazuje na powiązania z innymi wspaniałymi budowlami sakralnymi, które powstały na Mazowszu w kręgu mecenatu biskupów płockich. W latach 1141–1161 powstała kolegiata w Tumie pod Łęczycą, a w okresie 1148–1155 zbudowany został kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą. Budowle te, a także zamawiane dla ich wyposażenia wyroby jubilerskie i rzemieślnicze świadczą o wpływach mozańskich i bliskich kontaktach Płocka z Nadrenią.

Mecenasem sztuki był również dwór królewski. Ośrodek stołeczny w Płocku istniał od czasów Władysława Hermana do roku 1173, czyli do śmierci Bolesława Kędzierzawego, księcia mazowieckiego, który pełnił funkcje senioralne zasiadając równocześnie na tronie krakowskim.

Rozwój Mazowsza w tym okresie napotykał na poważne trudności ze względu na liczne najazdy plemion mieszkających za wschodnią granicą. Przez cały XI i XII w. niszczyli te ziemie od północnego wschodu Jadźwingowie.

Testament Bolesława Krzywoustego z 1138 r. zapoczątkował długi okres rozbicia dzielnicowego Polski i wieloletniej separacji Mazowsza od Korony. W latach 1202–1247 księciem mazowieckim był Konrad I, syn Kazimierza II Sprawiedliwego. Konrad I był założycielem linii piastów mazowieckich, która rządziła Mazowszem ponad 300 lat.

Zaliczony do najwybitniejszych książąt Polski dzielnicowej. Żonaty z Agafią, córką Świętosława, księcia włodzimiersko-wołyńskiego był władcą potężnej dzielnicy środkowo-polskiej i Mazowsza. Obejmowała ona obszar od Bydgoszczy do Wizny, od Szreńska po Sieradz. Kilkakrotnie zdobywał Kraków sprawując tam paroletnie rządy, zgodne z tradycją monarchii piastowskiej. Za jego panowania stolica Mazowsza Płock otrzymał w 1237 r. prawa miejskie. Miało to miejsce wcześniej niż w innych stolicach książąt piastowskich (Wrocław – 1242 r., Poznań – 1253 r., Kraków – 1257 r.).

Księstwo rozdarte walkami wewnętrznymi nie mogło sobie poradzić z niszczącymi najazdami Jaćwingów, Tatarów i przede wszystkim Prusów. W roku 1226 Konrad I Mazowiecki wzywa Krzyżaków do walki z Prusami. W 1230 r. Krzyżacy przybywają do Ziemi Chełmińskiej. Opanowują ją w ciągu trzech lat. W latach 1233–1237 przyłącza się do nich część zakonu rycerskiego braci dobrzyńskich oraz Kawalerowie Mieczowi rezydujący w Inflantach. Krzyżacy w ciągu 50 lat dokonują podboju Prus, ale działania te nie przynoszą spodziewanego pokoju. Wręcz przeciwnie. Rychło okazało się, że Krzyżacy stanowią znacznie większe zagrożenie dla Polski niż pogańskie plemię Prusów.

Mimo ciągłych wojen osadnictwo nad Bugiem, Brokiem i Nurcem było w XIII w. dość liczne i znaczące dla Słowiańszczyzny. Dokumenty wystawione przez Konrada I w 1239 r. świadczą o posuwaniu się ludności Mazowsza przez Brańszczyk i Brok w górę Bugu na teren Podlasia. Ten graniczny obszar odgrywał bardzo ważną rolę handlową i komunikacyjną. Tędy wiodły drogi z Rusi na Zachód i nad Bałtyk. W okresie pierwszych Piastów Mazowieckich podstawowym

artykułem handlowym było zboże i sól. Bugieślawiano zboże i sól z solin halickich. Już w XIII w. istniała w Drohiczynie komora celna, pobierająca opłaty na rzecz biskupów płockich.

Miastem tym, jednym z najważniejszych grodów Podlasia, w I poł. XIII w. włada Konrad Mazowiecki. W 1237 r. osadza tu Braci Dobrzyńskich, polski zakon rycerski. Ich obowiązkiem była obrona Drohiczyna i części Podlasia, aż po rzekę Nurzec do Ciechanowca, przed najezdami Jadzwingów, Litwinów i Rusinów. W połowie XIII w. Drohiczyn otrzymuje wnuk Bolesława Krzywoustego, książe halicki Daniel Romanowicz. Od 1323 r., przez kilkadziesiąt lat, Podlasie zależne było od Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale niektóre ziemie, jak drohicka i mielnicka przejściowo należały do Mazowsza.

Podlasie leżące między Mazowszem a ziemiami litewsko-ruskimi stanowiło obszar mało rozwinięty o zróżnicowanej pod względem etnicznym ludności. Miasta tego regionu przez całe wieki zachowywały rolniczy charakter, a dominujące obiekty architektury były wykonane z drewna.

O pomyślnym rozwoju Mazowsza we wczesnym średniowieczu decydował między innymi bardzo uczęszczany szlak wodny prowadzący z Rusi Kijowskiej do Gdańska, rzekami: Bug, Narew i Wisła. Potwierdzają to wykopaliska archeologiczne i zachowane do dziś taryfy celne. Szlakiem bużańskim wożono wtedy drewno, zboże i sól, między innymi z Rusi Halickiej do Gdańska. Jednym z głównych portów przeładunkowych na tej trasie był Drohiczyn, w którym istniała komora celna. Archeologowie znaleźli tu między innymi 13 tys. plomb ołowianych zrywanych w czasie przepakowywania towarów. Przez Mazowsze wiodł także szlak bursztynowy z Północy na Południe. Znaczenie tego szlaku wodnego potwierdzają też liczne skarby monet arabskich i rzymskich odnalezionych między innymi w dolinie rzeki Bug. W XII w. na ogólną liczbę 55 osad targowych aż 14 przypada na Mazowsze.

W II połowie XIII w. władcy Mazowsza starali się prowadzić samodzielną politykę walcząc o przywództwo w kraju z innymi książętami. Często układali się z Krzyżakami i książętami ruskimi organizując wyprawy na Jaćwież i Litwę. Działania wojenne Litwy i Prusów skierowane przeciwko Krzyżakom zwracały się również przeciwko Mazowszu. Ciągłe wojny hamowały rozwój gospodarczy i handlowy. W czasie najazdów obcych wojsk ludność opuszczała swoje domostwa i uprawianą ziemię chroniąc się do grodów. Ta sytuacja powodowała, że ludność Mazowsza cierpiała głód. Dlatego notowane są przypadki napadania ludności na ruskie transporty zboża spławiane Bugiem i Wisłą do Gdańska. Interesujące nas tereny mimo ogromnych puszczy były zamieszkałe przez duże skupiska ludzi. Osadnictwo w Puszczy Białej rozpoczęło się we wczesnym średniowieczu. W XIII w. teren puszczy był dość gęsto zasiedlony. W II połowie wieku XIII oraz w wieku XIV pierwotni osadnicy nad Narwią i Bugiem zostali prawie doszczętnie wytepieni. Spowodowały to najazdy plemion pruskich, jaćwieskich, ruskich i litewskich. Ponowne zasiedlanie terenów puszczy nastąpiło po Unii Polsko-Litewskiej i zwycięskiej wojnie z Krzyżakami. Miasta mazowieckie rozwijały się wtedy dość szybko.

Największe nasilenie nowych lokacji w XIV w. miało miejsce w Wielkopolsce (55 miast) i a Mazowszu (36 miast) W następnym wieku znów najwięcej miast lokowano w Wielkopolsce (60) oraz na Mazowszu (43).

W II dekadzie XIV w. wśród synów Bolesława II nastąpił podział Mazowsza na 3 dzielnice:

- 1) rawską, sochaczewską i wiską otrzymał Siemowit II
- 2) czerską i warszawską odziedziczył Trojden I
- 3) plocką przejął Waław.

Te trzy Księstwa Mazowieckie nie weszły w skład zjednoczonego Królestwa Polskiego, które złączył później pod swoim berłem Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki. W 1350 r. w obronie przed najazdami Litwinów książęta mazowieccy złożyli hołd królowi Polski i przez niespełna 30 lat korona miała ograniczony wpływ na Mazowsze. Był to sukces polskiej polityki zagranicznej, gdyż w I połowie XIV w. władcy Mazowsza częściej zawierali przymierze z Krzyżakami, książętami Ruskimi bądź królem Czech, którego byli lennikami. Niemniej rozdrobnienie dzielnicowe trwające długo na Mazowszu i walka książąt między sobą o sukcesję, a przede wszystkim ciągle najazdy z północy i ze wschodu spowodowały opóźnienie rozwoju gospodarczego Mazowsza w stosunku do innych dzielnic Polski. Wielki wpływ na pogorszenie się sytuacji Mazowsza miał spadek znaczenia szlaku wodnego prowadzącego przez Bug i powstanie nowych dróg handlowych z południa i ze wschodu omijających Mazowsze. Interesujący jest jednak fakt, iż mimo sąsiedztwa państwa krzyżackiego Mazowsze ze wszystkich polskich dzielnic w najmniejszym stopniu ulegało napływowi ludności niemieckiej.

Kazimierz Wielki zawarł przymierze z Mazowszem, aby zabezpieczyć sobie granicę państwa od strony północno-wschodniej. Książę mazowiecki Siemowit III utrzymywał dość przyjazne stosunki z Litwą. W 1370 r. książę ten stał się władcą całego Mazowsza. Do naszych czasów zachowała się opowieść Jana Długosza o okrutnym postępku księcia Siemowita III. Jego druga żona o nieznanym nazwisku urodziwszy syna została uduszona, gdyż książę podejrzewał ją o zdradę. Wygnany z dworu syn Henryk znalazł schronienie u przyrodniej siostry Małgorzaty, żony Każka księcia słupskiego. Został tu starannie wychowany i później uznany przez ojca. W latach 1391–1392 był biskupem plockim, ale porzucił to stanowisko dla małżeństwa z księżniczką litewską Ryngallą, córką Kiejstuta.

W 1347 r. znów nastąpił podział Mazowsza na trzy dzielnice, a po śmierci Siemowita III na dwie dzielnice. Janusz I Starszy władał dzielnicą czersko-warszawską, a Siemowit IV – plocką. W 1382 r. Janusz zajął Drohiczyn wraz z Podlasiem. Obiegał nawet Brześć, ale podobno odstąpił od grodu, gdy doszła do niego wieść, że zamieszkuje tam jego teściowa (żona księcia litewskiego Kiejstuta).

W 1383 r. Siemowit IV zajął Kujawy i rozpoczął proces zdobywania Wielkopolski. Jego stronnicy z arcybiskupem gnieźnieńskim Bodzantą okrzyknęli go na zjeździe w Sieradzu królem Polski. Sprzeciwili się temu możnowładcy Małopolski i mieszcianie Krakowa, którzy nie wpuścili do stolicy pretendenta tronu.

W 1385 r. Siemowit złożył hołd królowi Polski, a drugi władca na Mazowszu Janusz stracił Podlasie na rzecz Litwy. Jednym z najbardziej skutecznym sposobów wstrzymujących najazdy Litwinów były małżeństwa Piastów mazowieckich z córkami lub siostrami władców litewskich. Książęta mazowieccy zawierali wtedy związki małżeńskie z przedstawicielkami drobnych księstw śląskich, litewskich i ruskich. Jedynie córki możnego władcy Siemowita IV mogły być wydawane za mąż w rodzinach Rzeszy.

W 1410 r. i w 1422 r. Władysław Jagiełło przeprowadził się przez most w Czerwińsku na wyprawę przeciw Krzyżakom. Był to most – jak pisze Zygmunt Gloger – zbudowany na łodziach.

W okresie bitwy pod Grunwaldem Mazowsze brało udział po stronie polskiej, mimo iż jego władcy sprzymierzali się często z Krzyżakami. Wybitniejsi książęta, jak np. Siemowit IV i jego syn Siemowit V, próbowali objąć stolicę Polski i zdobyć koronę. Inni kierowali uwagę na wschód i zdobywali, jak Janusz oraz Bolesław IV w latach 1440–1444, Podlasie. W tym czasie następuje pomyślny okres dla rozwoju miast. Prawa miejskie otrzymują między innymi Kamieńczyk – w 1428 r., Ostrow – w 1434 r., Brok i Wyszaków – w 1501 r.

Mazowsze pod berłem korony

W XV w. Mazowsze staje się lennem Polski. Po wymarcu władców poszczególnych dzielnic włączane są one do Korony. Od 1462 r. rozpoczął się proces inkorporacji Mazowsza do Polski, który trwał 64 lata. Pierwsze zostają włączone do Korony ziemie rawska i gostyńska, następnie sochaczewska w 1476 r. i plocka w 1495 r. Włączeniu Mazowsza do Korony próbował przeszkodzić król rzymski narodu niemieckiego Maksymilian I podtrzymujący na początku XVI w. pisemne kontakty z wdową po zmarłym Konradzie III czeskim – księżną Anną. Podsycając opór przeciw Polsce obiecywał wydanie jednej z córek księżnej za księcia Rzeszy. Podobne próby podejmowali mistrzowie krzyżaccy popierając władców Mazowsza w ich sporach ze szlachtą.

Tajemnicze były zgony ostatnich książąt mazowieckich. W połowie marca 1522 r. zmarła Anna Radziwiłłówna 46-letnia wdowa po Konradzie III. W dniu 8 sierpnia 1524 r. zmarł 24-letni książę warszawsko-czerski Stanisław. 10 marca 1526 r. umarł ostatni książę mazowiecki 25-letni Janusz III. Nagłe zgony wzburzyły społeczeństwo rozpętując falę plotek i oskarżeń. Podejrzani o zbrodnię byli wojewodzianka Katarzyna Radziejowska i aptekarz rodem z Italii Jan Alantsee. Ich protektorką miała być królowa Bona. Śmiercią księcia Janusza obciążano kilkunastu ludzi, którzy okrutnie torturowani przyznali się do winy. Dla uspokojenia tłumu zostali publicznie straceni. Niepokoje wśród ludności trwały jeszcze kilka lat, mimo iż sekcja zwłok wykonana dwa lata po śmierci Janusza przez lekarza królewskiego miała potwierdzać, że zmarł on śmiercią naturalną. Przy odbudowie katedry w 1953 r. znaleziono szczątki obydwu książąt. Poddano je badaniom w Zakładzie Medycyny Sądowej, ale nie udało się ustalić przyczyny ich śmierci.

13 września 1526 r. król Zygmunt Stary odebrał przysięgę wierności od szlachty mazowieckiej. Namiestnikiem króla został wojewoda mazowiecki Feliks Brzeski. Szlachta nadal walczyła o niewielką choćby autonomię. W 1529 r. doszło do ugody. Na sejmie w Piotrkowie szlachta mazowiecka uzyskała przywileje obowiązujące w innych dzielnicach, a Mazowsze zostało wcielone do Korony³. Podlasie znalazło się w jej obrębie nieco później.

Turystom zainteresowanym zabytkami z tej epoki warto przypomnieć, iż w katedrze warszawskiej znajduje się płyta nagrobna ostatnich władców Mazowsza. Wykonana w czerwonym marmurze w latach 1526–1530. Jest to wybitne dzieło kamieniarskie z przełomu gotyku i renesansu, wykonane przez artystę ze Sieny Giovanni Cini oraz przez Bernardino Zanobi de Gianotis.

Interesujące są dane na temat własności ziemskiej w XVI w. na Mazowszu. Biskupstwo płockie posiadało 5,5 miast i 158 wsi. Opactwo czerwińskie 0,5 miasta i 48 wsi. Arcybiskupstwo gnieźnieńskie 2,0 miasta i 132 wsie. Opactwo płockie 2,0 miasta i 23 wsie.

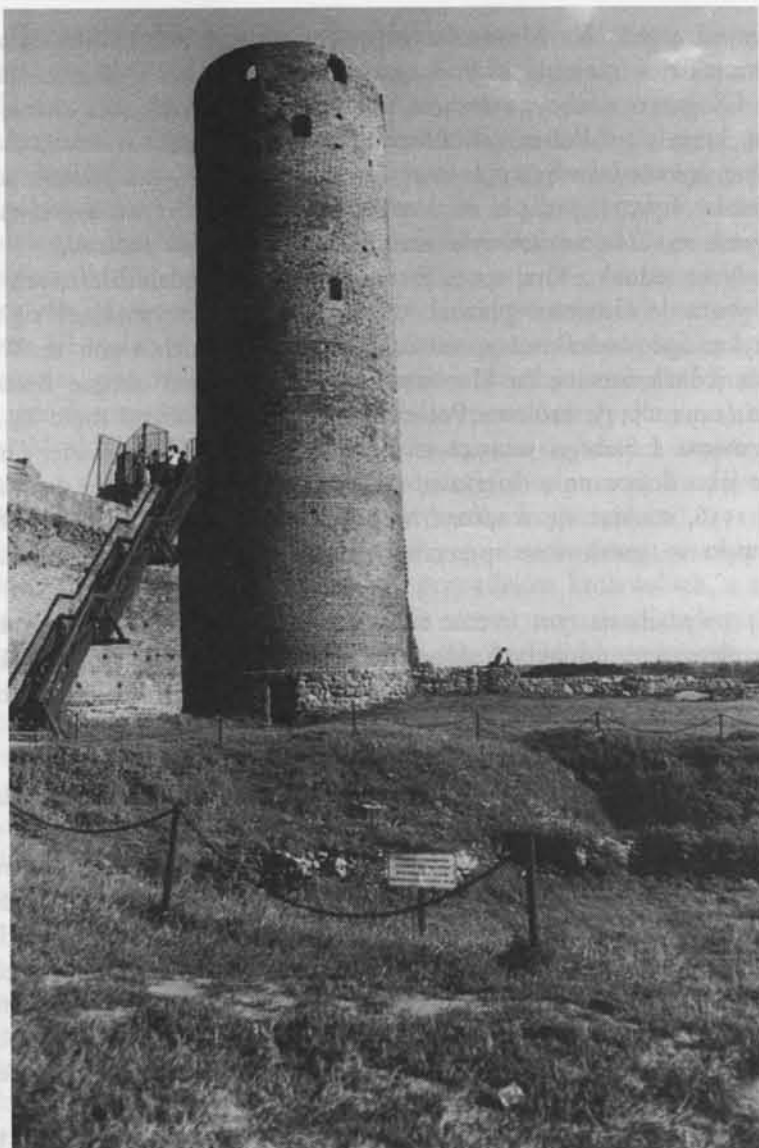
Większość zamków na Mazowszu w II połowie XVI w. należało do króla (Płock, Warszawa, Rawa, Ciechanów, Liw, Czersk, Wyszogród, Sochaczew, Gostynin). Do Kościoła należały zamki: prymasowski w Łowiczu i biskupi w Pułtusk. Tylko jeden zamek należał do szlachty. Był to Szezeńsk, zbudowany przez wojewodę płockiego Feliksa Srzeńskiego.

Ta sytuacja społeczno-kulturowa Mazowsza trwała długie lata. Opóźnienie w rozwoju gospodarczym zachowało jeszcze w XIX w. znaczne odrębności kulturowe. Znalazło to odbicie w istniejących na tym terenie dziełach sztuki i architektury.

Inkorporacja Mazowsza przyczynia się do pomyślniejszego rozwoju regionu. Trudniejsza sytuacja jest na sąsiednim Podlasiu. Było ono terenem granicznym, na którym po wytepieniu Jadźwingów zmagala się długo ekspansja mazowiecka z ruską. Kiedy w 1520 r. utworzono województwo podlaskie należał do niego też powiat brzeski, który od 1566 r. włączony został do Litwy. Podlasie dzieliło się na trzy ziemie: bielską, drohicką i mielnicką. Podobnie jak na Mazowszu nie było tu magnaterii. Dominowała drobna i średnia szlachta. Chłopi natomiast przywdęrowali głównie z terenów wschodnich Rusi i Litwy.

W XVI w. Mazowsze dzieliło się na trzy województwa: rawskie, płockie i mazowieckie. Pozycję Mazowsza umacnia również Unia Lubelska (1569), która wiążąc ściślej Litwę z Polską przesuwając ośrodek życia społeczno-politycznego i gospodarczego na Mazowsze. Po włączeniu województwa podlaskiego do Korony w 1569 r. utrwalały się związki Mazowsza z Podlasiem. Ożywia się gospodarka, bogacą się miasta. Od 1573 r. Warszawa staje się miejscem elekcji i wyboru króla. W województwie mazowieckim wyróżniano 10 subregionów. Były to ziemie: czerska, warszawska, wiska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, łomżyńs-

³ Por. Irena Gieysztorowa, Andrzej Zahorski, Juliusz Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1968, s. 10.

Ruiny zamku w Czersku

ka, różańska, liwska oraz nurska. Charakterystycznym w tym okresie jak i później było rozdrobnienie ziemi oraz brak wielkich latyfundiów i magnaterii. Mało było też królewskich. Wielką własność reprezentował jedynie biskup płocki (232 wsie i 6 miast) i prymas-arcybiskup gnieźnieński posiadający 123 wsie. Miasta zgrupowane są przede wszystkim w części zachodniej. We wschodniej natomiast dominowała tzw. szlachta uboga, zagonowa, tzw. sobiepankowie nie posiadający żadnych poddanych. Do takiej szlachty odnoszą się przysłowia: *Comes de Wątory gdzie jeden kміeć, a trzy dwory. Jak pies na jednej fortunie usiądzie trzymając ogon na drugiej, Fortun*

szczęść, a nie ma co jeść. Na Mazowszu najwięcej takiej szlachty było na ziemiach liwskiej, nurskiej i różańskiej. Podobna była sytuacja na Podlasiu. Jak pisze Zygmunt Gloger o drobnej szlachcie podlaskiej, zamieszkującej ziemię bielską i drohicką, krążyły po Polsce żartobliwe przysłowia: *Fortuna szlachecka podlaskiego długa jak bisz, szeroka jak nóż, a głęboka aż do środka ziemi; Szlachcic podlaski ma piasek, laszek i karaski; Szlachcic podlaski ma błotko i piasek; Bór-leszczyna, wróbel-żwierzyzna, gołębie-dobytke, serwatka-napitek, ryby-karaski – wivat szlachcic podlaski!*

Zdarzały się jednak i tutaj spore fortuny. W latach siedemdziesiątych XVI w. najwięcej zboża do Gdańska spławiał Andrzej Humięcki, wywodzący się z okolic Kamieńczyka. Sprowadzał też spore ilości sukna z Włoch i soli ze Wschodu. Największą jednak fortunę na Mazowszu posiadała w tym okresie Bona Sforza d'Aragona (1494–1557), królowa Polski od 1518 r. Po śmierci męża 81-letniego króla Zygmunta I Starego w 1548 r. osiadła na stałe w Warszawie. Otrzymała Mazowsze jako dożywotnią dzierżawę i oprawę wdowią. Spędziła na Mazowszu lata 1548–1556, starając się stworzyć w tej dzielnicy niemal odrębne władztwo. Spowodowało to gwałtowne sprzeciw świeżo odzyskanego dla Korony Mazowsza.

Bona prowadziła na tym terenie energiczną akcję odbierania możnowładcom i szlachcie nieprawnie zdobytych dóbr. Jak wiadomo granice z dobrami królewskimi były określone bardzo ogólnie co sprzyjało samowolnemu zajmowaniu niektórych obszarów. Działania te nie były bezowocne, gdyż od słynnej rodziny książąt litewskich – Gasztołdów zdobyła Knyszyn i Tykocin.

W 1556 r. królowa Bona wyjechała do Bari wywożąc z Polski całe swoje bogactwo. Jak piszą historycy przed królową podążały 24 wozy ze złotem, srebrem i klejnotami pod strażą Wilgi, starosty ostrołęckiego. Miał on głosić, że chętnie da się zatrzymać, aby tych skarbów nie wywozić z Polski. Dojechały one jednak przez Wiedeń i Wenecję do Bari. Zaraz po przyjeździe naciskana przez króla Hiszpanii Filipa II pożyczyla mu 430 tys. dukatów. Niedługo po tym król polecił otruć Bonę jej najbliższemu doradcy Janowi Pappacodzie. Po śmierci Bony te ogromne sumy przypadły królowi Zygmuntovi II Augustowi i jej córkom. Słynne „neapolitańskie sumy” były przez stulecia przedmiotem bezskutecznych roszczeń syna królowej i następných władców polskich.

W latach 1568–1571 ostatni z Jagiellonów Zygmunt August rozpoczął budowę pierwszego stałego mostu na Wiśle usytuowanego pod Zamkiem Królewskim w Warszawie. Tę niezwykłą na owe czasy budowlę dokończyła siostra króla Anna Jagiellonka w 1573 r. O jej rękę jako infantki i przyszłej królowej starał się arcyksiążę austriacki Ernest, Habsburg i brat króla Francji Henryk. Pierwszym królem elekcyjnym wybrany został Henryk przybrawszy spolszczone nazwisko Walezy. Nie zdecydował się jednak na zawarcie związku małżeńskiego ze starszą o 28 lat Anną Jagiellonką. Nie została więc ona królową Polski. Sprawowała natomiast samodzielnie rządy na Mazowszu, zdobywając dużą popularność i sympatię szlachty. Po niespełna dwóch latach panowania Walejusz uciekał potajemnie do Paryża, aby objąć koronę króla Francji. Anna Jagiellonka znów staje do walki o koronę. Zdobywszy duże uznanie wśród szlachty elektorzy uwarunkowali wybór

Stefana Batorego zawarciem przez niego małżeństwa z królową Anną. 52-letnia Jagiellonka została żoną o 10 lat młodszego księcia siedmiogrodzkiego. Obydwoje zostali koronowani na królów Polski. Anna panowała jednocześnie jako udzielna księżna Mazowsza. Zapisła się jako życzliwa chłopów władczyni gdyż, jak napisali historycy *Jagiellonka na ogół starała się pobamować cbciwych starostów i dzierzawców*.

Po nagłej śmierci Stefana Batorego w 1586 r. pomogła wprowadzić na tron polski swojego ukochanego siostrzeńca, księcia szwedzkiego Zygmunta III Wazę, który zapoczątkował trwające do 1668 r. panowanie Wazów. Nie było ono zbyt pomyślnie dla Mazowsza i Podlasia. Wprawdzie przeniesienie w 1596 r. przez Zygmunta III stolicy z Krakowa do Warszawy spowodowało lepszą koniunkturę dla Mazowsza, powodując znaczne ożywienie w dziedzinie handlu i budownictwa. Później jednak rozgrywki dynastyczne Wazów spowodowały długotrwałe wojny ze Szwecją, Moskwą i Turcją. Ciągłe przemieszczanie się obcych wojsk powoduje zniszczenia i ukrywanie się ludności mazowieckiej w puszczy kurpiowskiej. Od tego też czasu datuje się na Mazowszu partyzantka kurpiowska.

Rozwijające się pomyślnie w ostatnich 150 latach miasta zaczęły wyraźnie podupadać. Szlachta pozbawiła mieszczan przywilejów królewskich, a zniszczenia wojenne, pożary i epidemie pogłębiły upadek niemal wszystkich większych miast na Mazowszu. Dalszy rozpad Rzeczypospolitej szlacheckiej obserwujemy za panowania Sasów. Początek XVIII w. przyniósł ogólny upadek gospodarki i handlu spowodowany zniszczeniami w czasie wojny północnej (1700–1721). Kryzys spowodowany potopem szwedzkim zostaje jeszcze bardziej pogłębiany doprowadzając do ruiny wiele miast i wsi.

Za czasów Stanisława Augusta Warszawa zdecydowanie wysunęła się nie tylko kulturalnie, ale i gospodarczo przed wszystkie miasta mazowieckie. Warszawa bogaciła się dzięki Mazowszu. Kupcy warszawscy nie mieli konkurencji w skupie zboża z terenu Mazowsza. Zasiadła go nadal w przeważającej większości drobna szlachta, która nie mogła organizować samodzielnie splotu zboża i musiała szukać pośredników. Kupcy stołeczni zapuszczali się aż do powiatu nurskiego i na Podlasie, do ziemi drohickiej po zakupy plodów rolnych. Miasta mazowieckie i podlaskie stanowiły niewielkie ośrodki, w których dominowało rolnictwo, hodowla i rzemiosło. Mazowsze traci i zyskuje równocześnie z tego powodu, że jest regionem, w którym leży stolica kraju. Ludzie bardziej przedsiębiorczy, inteligentniejsi przenosili się najczęściej do Warszawy. W XVII i XVIII w. na wzrost ludności stolicy wpłynęła przede wszystkim migracja ludności z Mazowsza i Podlasia, skąd migrował najbardziej twórczy element.

W myśl ustawy z 1768 r. potwierdzonej w 1775 r. oficjalnie zniesiono zakaz osiedlania się Żydów na Mazowszu, ale zakaz ten utrzymywano nadal w odniesieniu do Warszawy. Stąd pod koniec XVIII w. w miastach i miasteczkach Mazowsza szybko wzrasta liczba ludności żydowskiej.

3 Maja 1794 r. deputacje powiatowe kilku miast mazowieckich podpisują akt przystąpienia do Powstania Kościuszkowskiego. Organizują oddziały wojskowe, przygotowują uzbrojenie i żywność. W okresie oblężenia Warszawy głównym zapleczem apro wizacyjnym było Mazowsze Wschodnie i Podlasie. Mimo upadku

powstania tereny Puszczy Białej jeszcze przez dłuższy okres były wolne, chronili się w nich powstańcy, gdyż obce wojska nie miały odwagi wkraczać w głąb lasów.

Po klęsce Powstania Kościuszkowskiego Mazowsze i Podlasie dostały się pod obce panowanie. Już w I rozbiórce Polski Prusy zagrabiły Podlasie Północne, a Rosja Podlasie Wschodnie i Południowe. W III rozbiórce Polski Prusy zajęły między innymi tereny na wschód od Warszawy, po prawej stronie Bugu, Austria po lewej stronie Bugu, a Rosja na wschód od Bugu. Po zawarciu traktatu tylżyckiego w 1807 r. z ziem II i III zaboru pruskiego utworzono Księstwo Warszawskie, które w 1809 r. zostało powiększone o tereny III zaboru austriackiego. Na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. z ziem tych powstało Królestwo Polskie połączone unią z Rosją. Car rosyjski zasiadał jednocześnie na tronie polskim. W ten sposób niemal cały omawiany obszar dostał się pod wpływy reżimu carskiego, zwłaszcza po 1837 r., kiedy tereny te zostały formalnie włączone do Rosji. Ucisk caratu spowodował, że rozpoczęły się dwa wielkie okresy zrywów narodowych: Powstanie Listopadowe w 1830 r. i Powstanie Styczniowe w 1863 r.

Odzyskanie niepodległości w 1918 r. wyzwoliło nową energię wśród mieszkańców i przyczyniło się do aktywizacji tych terenów i wzrostu uczuć patriotycznych. Wyrazem tego było pełne zaangażowanie społeczeństwa w obronę niepodległości w czasie słynnej Bitwy Warszawskiej w 1920 r. i podczas II wojny światowej.

Literatura

1. Akanas K., *Sztuka Płocka*, TNP, Płock 1991.
2. Garczyński T., *Mazowsze*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa 1954.
3. Gieysztor A., *Ideowe wartości kultury polskiej w w. X i XI. Przyjęcie chrześcijaństwa*, „Kwartalnik Historyczny” 1960 r.
4. Gieysztor A., *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, PWN, Warszawa 1994.
5. Gieysztorowa J. i inni, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968 r.
6. Kozłowski S.K. (red.), *Kultury i ludy dawnej Europy*, PWN, Warszawa 1981.
7. Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, PWN, Warszawa 1959.
8. Russocki S., *Spory o średniowieczne Mazowsze*, Rocznik Mazowiecki, t. IV, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1972.
9. SAYSSE-Tobiczyk K., *Na Mazowszu*, NK, Warszawa 1964.
10. Skrok Z., *Mazowsze nieznanne*, Wyd. Krysiński, Warszawa 1999.
11. *Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, (opr. zbiorowe), Ossolineum, Warszawa 1968.
12. Wiśniewski J., *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV w. do poł. XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. I.